

Gramatica românească a lui Radu Tempea (1797). Ediție critică și studiu lingvistico-filologic

Andreea Drișcu

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Abstract: The paper aims to make a review of the component parts of a critical edition, which will represent the subject of a future doctoral thesis. Radu Tempea's *Romanian Grammar* from 1797 hasn't benefited of a interpretative transcription accompanied by a linguistic and philological study, remaining in Cyrillic graphy until today. Our study offers the possibility that the text can be known by today's readers. Moreover, the explanation of the graphy, phonetic, morphological, syntactical and lexical problems facilitates the knowledge of the Romanian literary language from the end of the eighteenth century.

Keywords: Romanian literary language, grammar, vocabulary, the eighteenth century.

Lucrarea *Gramatica românească a lui Radu Tempea (1797). Ediție critică și studiu lingvistico-filologic* pune în evidență necesitatea realizării de transcrieri interpretative ale textelor redactate în vechea grafie românească, mai cu seamă a celor care încă nu se bucură de încadrarea într-o ediție critică. Editarea textelor vechi reprezintă un demers anevoios, însă necesar, ținând cont de faptul că multe dintre textele scrise cu alfabet chirilic nu sunt accesibile cititorilor de astăzi, unii dintre ei puțin familiarizați cu acest sistem de scriere. Este bine cunoscut faptul că majoritatea textelor din epoca în care a apărut gramatica în discuție (sfârșitul secolului al XVIII-lea) au fost transcrise, însă o parte dintre ele au fost studiate doar parțial în cadrul unor studii restrânse. Este cazul nu numai al gramaticii lui Radu Tempea, ci și al unei lucrări anterioare, aparținând lui Ienăchiță Văcărescu, *Observații sau băgări de seamă asupra regulilor și orânduielilor gramaticii românești*¹, tipărită în 1787.

În tradiția realizării de ediții critice se înscrie și cea pe care o voi realiza în cadrul studiilor doctorale, ediție care cuprinde cinci părți distincte. Partea întâi este reprezentată de studiul filologic, cea de-a doua cuprinde studiul lingvistic asupra textului, iar cea de a treia parte indică referințele bibliografice folosite în elaborarea

¹ Textul a fost transcris de către Cornel Cîrstoiu, în *Poezii Văcărești* (Ianache, Alecu și Nicolae), *Opere*, ediție critică, studiu introductiv, note, glosar, bibliografie și indice de Cornel Cîrstoiu, Editura Minerva, București, 1982, însă gramatica în sine nu se bucură de o ediție critică.

ediției. Ultimele două părți ale lucrării redau transcrierea textului, precum și reproducerea, în facsimile, a câtorva pagini ale gramaticii, în variantă chirilică.

În prezenta lucrare, ne propunem să realizăm o trecere în revistă a principalelor aspecte care prezintă interes în cazul realizării unei ediții clasice de text vechi, în speță a unei lucrări de gramatică românească. Cea dintâi miză a tezei de doctorat o reprezintă transcrierea interpretativă integrală a textului menționat, respectând particularitățile acestuia, dar supunându-l normelor actuale ale limbii române literare. În ceea ce privește modul de transcriere, s-a urmărit redarea cât mai fidelă a aspectelor grafice și fonetice, în scopul surprinderii particularităților specifice perioadei, dar și autorului însuși. Demersul de transcriere a prezentat uneori dificultăți, generate mai ales de inconsecvențele grafice, în acest sens fiind valorificate soluțiile de transpunere în grafie latină propuse de studiile de specialitate. De aceea, pentru a facilita înțelesul textului de către posibii lui cititori, acesta a fost supus normelor ortografice actuale ale limbii literare.

Dintre cele două forme de redare în grafie latină a unui text redactat în chirilică (*t r a n s l i t e r a Ț i e* și *t r a n s c r i e r e* *i n t e r p r e t a t i v ă*²), am ales ca metodă de lucru de bază pe cea a *t r a n s c r i e r i i* (interpretative sau interpretate), considerată a fi mai potrivită întrucât facilitează păstrarea particularităților grafice și fonetice ale textului și, în același timp, permite evitarea aspectelor care nu au o valoare fonetică precisă. Spre deosebire de transliterație, în cazul căreia se urmărește o echivalare a unei slove chirilice cu unul și același semn din grafia latină, acest lucru realizându-se în mod constant și fără să admită vreo excepție, favorizând o expunere literală, redarea textului sub formă interpretativă presupune rezolvarea unor situații precum cea de clarificare a cazurilor când două slove chirilice notează un singur sunet, corespunzător unui singur semn din alfabetul latin (așa cum este cazul lui *м* și *т* sau *ѡ* și *Ѣ*) sau când un caracter chirilic are mai multe valori fonetice (este binecunoscut faptul că *ѣ* are valoare atât de [e], cât și de [ie], iar *Ѣ* are valoare de [o] sau [oa]). Acestor slove li s-a acordat un spațiu mai amplu de analiză, însoțit de expunerea celor mai importante teorii formulate în literatura de specialitate, care să justifice opțiunile noastre de transcriere. De asemenea, interpretarea silește și la identificarea caracterelor fără valoare fonetică, notate în textele vechi în urma unei convenții ortografice (ca de exemplu *ѣ* și *Ѣ* la sfârșitul sau în interiorul cuvintelor). Pe lângă aceste cazuri particulare, operația de transcriere urmărește, în mod firesc, și stabilirea inventarului grafematic și al valorilor fonetice pe care le au slovele, însoțite de exemple care să susțină suportul teoretic. În acest sens, am urmărit și indicațiile date de Radu Tempea însuși în capitolul dedicat ortografiei (*Pentru slovele cele de acum românești*), care s-au dovedit a fi

² Pentru detalii asupra specificului celor două metode, precum și a unei alte forme de editare a textelor chirilice (reproducerea textului în grafia inițială) vezi Ion Gheție, Al. Mareș, *Introducere în filologia românească (probleme, metode, interpretări)*, Editura Enciclopedică română, București, 1974 și Emil Vîrtosu, *Paleografia româno-chirilică*, Editura Științifică, București, 1968.

prețioase, mai ales în condițiile în care evidențiau uneori opțiunile lui etimologice. Nu în ultimul rând, editarea textului implică și sarcina de a identifica situațiile grafice care nu corespund unei pronunții reale (dublări de caractere sau de cuvinte, monoftongarea în cazul unor cuvinte care cer diftongare, geminarea unor consoane, dubla accentuare a unor cuvinte etc.). Toate situațiile întâlnite sunt explicate și exemplificate în nota asupra ediției. Fiind un text redactat la sfârșitul secolului al XVIII-lea și aparținând stilului științific, descifrarea grafică nu întâmpină probleme majore, chestiunile de natură grafică și fonologică prezente fiind intens tratate anterior în literatura de specialitate aferentă. Aportul nostru constă în lămurirea situațiilor în care grafemele pot avea mai multe valori, dar mai ales constanța în transcriere.

Redarea în grafie latină a textului este însoțită de un studiu filologic în care se realizează o încadrare a gramaticii, atât în rândul textelor scrise în secolele al XVIII-lea- al XIX-lea, cât și în cadrul celor care alcătuiesc literatura didactică a vremii. În acest sens, am întocmit un inventar al lucrărilor de gramatică apărute până la *Gramatica românească* a lui Ion Heliade Rădulescu (1828). Am luat ca reper această lucrare întrucât se consideră că reprezintă un moment fundamental în ceea ce privește redactarea de lucrări de gramatică românească în perioada modernă a limbii române literare. De asemenea, studiul filologic cuprinde și o comparație între gramatica lui Radu Tempea și lucrările care au inspirat-o (am ales pentru comparare textele care ne-au stat la îndemână, și anume gramatica lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, ediție realizată de Mircea Zdrengea, editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980 și lucrarea lui Ienăchiță Văcărescu, intitulată *Observații sau băgări de seamă asupra regulilor și orânduielelor gramaticii românești*, care încă nu beneficiază de o ediție critică și pe care am folosit-o în varianta ei chirilică. Am folosit și transcrierea textului din ediția alcătuită de Cornel Cîrstoiu în 1982). Printre sursele secundare ale textului editat se numără și un manual aparținând lui Ioan Piuariu-Molnar, redactat în limba germană și intitulat *Deutsch-walachische Sprachlehre*, apărut în 1788 la Viena, precum și *Gramatica limbii latine* (publicată cu titlul *Prima principia latinae gramatice ad usum scholarum valachico nationalium*) a lui Gh. Șincai.

Comparația a urmărit să pună în evidență aspectele legate de contextul de redactare, lucrările care au constituit izvoare pentru textele în discuție, grafia folosită, mijloacele de formare a termenilor, dar mai ales elementele care justifică desemnarea celor două lucrări drept surse principale pentru *Gramatica românească* a lui Radu Tempea. Redactarea la distanță relativ scurtă a celor trei lucrări arată faptul că diferențele de terminologie și de transpunere grafică nu sunt foarte mari, ceea ce diferă fiind opțiunea latinizantă mai pronunțată în cazul gramaticii de la 1780 (lucrarea lui Radu Tempea reflectă un latinism temperat) și preferința manifestată în mod expres a lui Micu și a lui Șincai pentru termenii neologici de proveniență latinească, dată fiind nevoia reprezentanților Școlii Ardelene de a demonstra originea romanică a limbii române. Latinismul gramaticii lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai este evident în primul rând la nivelul grafiei (lucrarea fiind scrisă în

limba latină) și al ortografiei, dar și la nivelul lexicului, termenii vechi formați prin calc fiind uneori înlocuiți cu cei neologici, împrumutați din latină. *Gramatica românească* a lui Tempea, deși a fost scrisă mai târziu, este mai degrabă tributară vechilor lucrări, argumentele care susțin această idee fiind reprezentate de faptul că termenii gramaticali folosiți sunt cei vechi, neologismele apărând de multe ori cu formă neadaptată, ceea ce diminuează rolul lor funcțional în text. Analiza fenomenelor de adaptare fonetică și morfologică, însă, arată faptul că acești termeni sunt preluați din gramatica de la 1780. Deosebirile dintre cele două lucrări sunt legate și de scopul în care au fost scrise. Dacă *Elementa* lui Micu și Șincai a fost scrisă cu intenția de a se constitui într-o scriere-program, care să preia inițiativa înlocuirii grafemelor chirilice cu cele latinești, gramatica lui Tempea a fost redactată mai ales în scopuri didactice, ca manual de studiere a limbii române de către copii. Simpla comparare a structurii și terminologiei celor două lucrări pune în evidență faptul că gramatica lui Radu Tempea nu putea să nu fie inspirată de cea a corifeilor Școlii Ardelene, dat fiind impactul acestei lucrări în literatura de specialitate a vremii.

Importanța lucrării protopopului ardelean și a tuturor scrierilor de această factură redactate în acea perioadă rezidă în faptul că au fost scrise în condițiile în care în principatele române literatura lingvistică și didactică lipseau, învățământul în limba română era la începuturi, iar alți factori de cultură (presă, teatru, biblioteci etc.) încă nu fuseseră constituite. Starea precară a culturii românești de la acea dată, precum și nevoia de normare a limbii literare cu ajutorul dicționarelor și al gramaticilor evidențiază efortul celor care și-au asumat această sarcină.

Datele de ordin filologic sunt completate de cele lingvistice, analizate la fiecare nivel al limbii. În felul acesta, descrierea inventarului grafematic, a problemelor de transcriere și a implicațiilor acestora pe plan fonetic este însoțită de o analiză a aspectelor morfologice, sintactice și mai ales lexicale ale textului. Analiza datelor de ordin morfologic și sintactic relevă stabilitatea sistemului gramatical reflectată în texte aparținând stilului științific de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Specificul textului însuși va contribui la îmbogățirea faptelor lingvistice propriu-zise cu fapte aparținând metalimbajului gramatical, explicarea fenomenelor fiind înlesnită de argumentarea autorului.

Analiza particularităților grafice ale textului și evidențierea dificultății de transcriere a lui, ca urmare a transpunerii conținutului dintr-un sistem (orto)grafic în altul, este continuată cu descrierea trăsăturilor fonetice. Dincolo de particularitățile fonetice datorate etimologismului scrierii și contactului cu alte limbi de cultură, textul pe care îl edităm este relativ ușor de parcurs, dat fiind faptul că aparține sfârșitului de secol XVIII, iar fenomenele dialectale nu sunt foarte pronunțate. Din acest punct de vedere, analiza faptelor fonetice susține opinia formulată în literatura de specialitate potrivit căreia textul editat este temperat sub acest aspect. Faptele descrise în acest subcapitol sunt comune tuturor textelor redactate în această perioadă, apartenența textului la zona Ardealului nefiind evidențiată prin particularități dialectale deosebite.

Am înregistrat numeroase fenomene fonetice datorate influenței limbii germane (care se răsfrâng și asupra lexicului determinând particularitățile fonetice de adaptare a neologismelor, de aceea au fost analizate mai detaliat în subcapitolul de analiză a faptelor lexicale), precum redarea africatelor [ʃ] și [ʒ], urmate de *e* și *i* prin grupurile *te, țe*, respectiv *ghe, ghi*, înlocuirea spirantei [ʃ] cu prepalatala [ʃ̣]. Acestea se îmbină cu trăsăturile datorate etimologismului scrierii, așa cum sunt *cl > chi: chiar (=clar)* [175/97^v], folosirea lui [ʃ̣] în loc de [ʃ] în forme precum *deșchide* [III/4^v] etc. Fonetismele de origine germană cu cele etimologice se completează cu cele specifice limbii literare la finele veacului al XVIII-lea (velarizarea vocalei anterioare [ɑ̃], după dentala [r], generalizarea formei *să* a pronumelui *se*, [ea] medial nu este încă redus la [e], fiind redat prin [ɛ̃], monoftongarea lui [ea] la [a] , nesincoparea lui [ɛ̃], notarea lui [u] final, alternarea rostirii dure cu cea moale a lui [ʃ] și [ʒ], [ʃ] și [ʒ] etc). Remarcabil este faptul că textul renunță la unele fonetisme arhaice, în favoarea celor care se vor impune ulterior ca norme ale limbii române literare: păstrarea în unele situații a lui [ɑ̃] protonic, îmbinarea formei cu [ʃ] cu cea „diftoangă” (*cine*, dar *pîine*), alternarea rostirii dure cu cea moale a lui [ʃ] și [ʒ], evoluția africata [dʃ] (< [d] + [ʃ], [ʒ] latin) la fricativa [ʒ̣].

În ansamblu, textul gramaticii lui Radu Tempea nu prezintă particularități fonetice deosebite, păstrându-se, pe de o parte, la marginea exagerărilor reprezentanților Școlii Ardelene, iar pe de altă parte evitând excesele dialectale. Ceea ce iese în evidență este îmbinarea trăsăturilor limbii române literare ale vremii cu cele determinate de pătrunderea în limbă a neologimelor de origine latină, reprezentate în plan fonetic de particularități de adaptare specifice. Aspectul hibrid și heterogen al lexicului și al foneticii textului trebuie pus pe seama acestor influențe latiniste, și uneori germane.

Specificul *Gramaticii românești* a lui Radu Tempea este ilustrat și prin analiza datelor morfologice ale textului. Aspectele morfologice supuse cercetării în studiul de față indică faptul că, dincolo de oscilațiile și neajunsurile inerente unui text redactat la sfârșitul secolului al XVIII-lea, sistemul lingvistic este stabil, apropiat de cel al limbii române actuale. O sumară analiză a datelor morfologice pune în evidență existența de forme fonetice și gramaticale noi folosite concomitent cu cele arhaice. Formele vechi, multe dintre ele etimologice și asigmatice apar alături de cele noi care se vor consacra în sistemul limbii până în lucrările actuale. *Gramatica românească* a lui Radu Tempea prezintă o serie de caracteristici comune lucrărilor similare scrise până la gramatica lui Ion Heliade Rădulescu din 1828. Este evident faptul că principiul analogiei formale funcționează intens, multe dintre încadrările realizate de autor fiind făcute pe baza asemănării cu structuri anterioare. De asemenea, în realizarea clasificărilor intervine criteriul semantic, fapt constatat la toate nivelele limbii.

Alături de acestea, lucrarea lui Tempea prezintă și alte neajunsuri explicabile fie prin limitele grafiei chirilice, fie prin insuficiența cunoașterii a sistemului morfologic al limbii române, fie prin influența gramaticilor anterioare, fie prin nevoia de apropiere a morfologiei limbii române de cea latinească. În rândul

acestora se numără: oscilația desinențelor de plural la substantive, ignorarea alternanțelor vocalice și consonantice în obținerea formelor de plural, crearea de forme substantivale de plural de la un radical latinesc neadaptat împreună cu desinențe românești, identificarea de categorii specifice limbii latine (cazul ablativ, verbul deponent), interferența formelor pronominale și verbale, amestecul de forme aparținând unor părți de vorbire care nu posedă un conținut categorial clar (adverb, conjuncție, prepoziție, pronume și adjectiv pronominal nehotărât), îmbinarea de forme verbale sintetice cu cele perifrastice, insuficiența individualizare a structurilor perifrastice etc.

În ciuda acestor neajunsuri, *Gramatica românească* a lui Radu Tempea se impune, în general, printr-o corectă delimitare și analiză a părților de vorbire și printr-o remarcabilă tendință de surprindere a detaliilor. În acest sens, rețin atenția aspecte precum: încadrarea stabilă a substantivelor în declinare, marcarea categoriilor gramaticale prin selecția desinențelor de plural, identificarea corectă a gradelor de comparație a adjectivelor, stabilirea regimului cazual al prepozițiilor etc. În plus, terminologia neologică sprijină încadrarea și analiza faptelor morfologice.

Caracteristicile morfologice ale textului, alături de cele fonetice, evidențiază etimologismul scrierii lui Tempea, fapt justificat de afilierea autorului la curentul latinizant inițiat de reprezentanții Școlii Ardelene. În pofida imixtiunii faptelor arhaice și regionale, *Gramatica românească* de la 1797 rămâne un text cu o morfologie stabilă, care anticipă redactarea unor lucrări ulterioare, în rândul cărora se disting gramaticile lui Ion Heliade Rădulescu și H. Tiktin.

Asemenea particularităților morfologice ale textului, nici cele sintactice nu diferă prea mult de trăsăturile celorlalte texte redactate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Sub aspect sintactic, textul se impune printr-o serie de aspecte specifice producțiilor aparținând stilului științific. Dat fiind faptul că *Gramatica românească* a lui Radu Tempea este un text științific, raportul de coordonare se impune cu precădere, atât la nivelul propozițiilor, cât și în planul frazei. În rândul subordonatelor, se folosesc cu precădere propozițiile circumstanțiale de timp, de cauză, condiționalele, întrucât au o putere explicativă mai mare și reușesc să pună în evidență mai bine contextele gramaticale analizate. Din acest punct de vedere, conținutul textului este exprimat printr-un mod de redactare telegrafic, în care frazele nu au directă legătură între ele, realizată prin intermediul conectorilor frastici. Topica obișnuită este S+P+Comp.+Circums.: „(2). N u m e l e m u t a r n i c e s t e c a r e s ă m u t ă c r e ș c î n d s a u s c ă z î n d ” [17/19^r], încurajată de caracterul explicativ și de valoarea metalingvistică a conținutului. Subordonarea este marcată uneori redundant, propozițiile fiind construite cu ajutorul unui cumul de elemente de relație („pentru căci vin înainte la pashalie le-au luat români” [4/12^r]; „Dar mai bine este a să zice eu șed, eu văd, rămîn, pun, vin, țin, căci că să trage de la cuvintele latinești” [125/72^r]).

De asemenea, am înregistrat și abateri de la topica obișnuită: „una fără de alta, buna și temeinicioasa săvârșire nici într-un chip nu poate da” [1/4^r]; „Adevărul pricinii aceștia prin noi înșine români carii ne aflăm acum prin Ardeál, Bănát și

Ugrofláhia, ádecă Țara Românească și și prin alte țări lămurit să descopere” [III/5^r]; „dar [6/13^v] învățătura rădicării sau a apăsării glasului la silabe sau la cuvinte învăță p r o s ó d i a ”, „Românul neînvățat încă socotesc că ar zice că-i schimosești limba părintească” [VI/6^v], datorate, probabil, modelelor slavone și latinești pe care gramatica le-a avut. În unele situații, subiectul cerut de o structură verbală impersonală este plasat la sfârșitul propoziției, ca urmare a unei dislocări sintactice: „s-au obicinuit pînă în zioa de aztăzi atît în toate cărțile bisericești cît și în vorba noastră de obște a să întrebuița” [VI/6^v]. În același timp, inversiunile reprezintă un fenomen larg răspândit în textele vremii, ca urmare a antepunerii determinanților de tip adjectival și adverbial: „Cu greu este și va fi drept aceea a aduce limba aceasta în curețenia și originálul ei” [VI/6^v]. Tempea însuși subliniază faptul că locul determinanților este înaintea cuvintelor determinate: „Adverbiile totdeauna să pun înaintea verburilor, ádecă *Bine ai învățat.* ; *Înțelepțește ai hotărît.*, însă pot a să pune și după verburile, ádecă *Ai învățat bine.* ; *Ai greit înțelepțește.*” [182/101^r].

Sub aspect frastic, textul nu abundă în folosirea unei varietăți de subordonate, caracteristică firească a unui text științific. Cu toate acestea, gramatica lui Tempea reflectă un progres însemnat față de textele epocii anterioare, în ceea ce privește gradul de dezvoltare a frazei. Ion Coteanu este cel care explică fenomenele care stau la baza acestui progres:

„Ca și în prima jumătate a secolului al XVII-lea, și acum cele mai multe progrese le face fraza. Ele se explică prin două cauze mai importante: prin creșterea numărului de cuvinte, ceea ce permite lărgirea și mai buna închegare a exprimării unei idei, și, în al doilea rând, prin aplicarea unor modele retorice clasice. (...) Două sunt caracteristicile de bază ale frazei savante: a) inversarea atributelor-epitete, care sunt așezate înaintea numelui, punerea înaintea verbelor, după același principiu, a unor circumstanțiale, iar, după schema aceasta, reșezarea în frază și a propozițiilor subordonate; b) plasarea, în genere, a elementelor subordonate între subiectul și predicatul regentei, care stă de preferință la sfârșit” (Coteanu 1981: 101-102).

Chiar dacă textul editat nu se impune prin diversificarea procedeelelor sintactice el câștigă prin claritate, printr-o expunere riguroasă și ordonată a materialului, aspecte importante pentru un text de gramatică.

Subcapitolul destinat analizei elementelor lexicale vizează, pe de o parte mijloacele de formare a termenilor gramaticali și pe de altă parte, influențele altor limbi asupra nomenclaturii, evidente în împrumuturi, dar și în fenomenele fonetice și morfologice de adaptare a lor. În ceea ce privește mijloacele prin care este formată terminologia de specialitate, un loc prioritar îl ocupă calcurile lexicale și neologismele. În acest sens, am realizat o distincție clară între diversele tipuri de calcuri, indicând pentru fiecare modelul străin care i-a furnizat forma și sensul. Criteriul fundamental care a stat la baza identificării tipurilor de calc îl constituie forma, respectiv sensul structurilor calchiate. Din acest punct de vedere, am delimitat existența calcurilor lexicale de semnificat și a celor de expresie. În

interiorul categoriei calcurilor lexicale de expresie, structura modelului copiat a determinat separarea calcurilor de expresie formate după cuvinte compuse de cele create după model derivat. O subcategorie aparte a calcurilor de expresie este cea formată din structuri perifrastice calchiate după model sintetic sau perifrastic. Faptul că de multe ori calcurile sunt aproximative, modelele sintetice latinești nefiind preluate în română decât printr-un corespondent perifrastic, ilustrează lipsa de fidelitate a copiei față de modelul său. De altfel, principiul în cauză este bogat reprezentat în textul *Gramaticii românești* a lui Radu Tempea, precum și în textele anterioare. În același timp, instituirea de astfel de structuri perifrastice după model sintetic evidențiază limita foarte discretă între calc și act de traducere. Literatura de specialitate aferentă subliniază faptul că dacă o structură dintr-o anumită limbă nu își păstrează expresia într-o altă limbă care împrumută, ci este modificată, nu se mai formează un calc, ci este vorba despre un fapt de traducere. Sușinătorul acestei teorii este Theodor Hristea, cercetător care a studiat intens fenomenul calchierii (Hristea 1977: 8). El arată faptul că atunci când într-un cuvânt sau o îmbinare de cuvinte din limba română nu se poate identifica o structură analizabilă provenită dintr-o altă limbă, atunci trebuie să luăm în calcul posibilitatea împrumutării lor pe calea traducerii. Acesta este motivul pentru care am încadrat termenii excerptați din gramatica lui Tempea atât în categoria calcului, cât și a faptelor de traducere literală.

Cât privește neologismele, am urmărit gradul de adaptare fonetică și morfologică ca principal criteriu de separare a lor. Incercarea lui Tempea de a adapta la specificul terminologiei gramaticale românești termenii neologici preluați din limba latină ilustrează efortul major al unui gramatician de la finele veacului al XVIII-lea de a moderniza mijloacele terminologice proprii limbii sale. Comparația dintre textul pe care îl edităm și *Elementa* lui Micu/ Șincai reflectă faptul că termenii neologici sunt preluați în bună măsură din lucrarea din 1780. Contribuția protopopului sibian constă în încercarea de a adapta acești termeni la sistemul limbii literare al timpului său. Printre fenomenele de adaptare fonetică se numără folosirea substantivelor românești cu terminația *-ie*, provenite din etimoane latinești de declinarea a III-a terminate în *-ion*, *-ionis*, păstrarea accentului din limbile romanice de origine la substantivele terminate în *-tor* și *-sor*, notarea lui *[tʰ]* în cuvintele care îl conțin pe *θ/σ*, ceea ce evidențiază opțiunea etimologizantă a gramaticianului, fluctuația din notarea grupurilor *b/v*, *s/z* sau a grafemului *[x]*, geminarea sau dublarea unor consoane, păstrarea lui *i* latinesc care nu este încă trecut la *j* (înainte de *u* și *e*), în cuvinte precum *adjectiva* [16/18ⁿ], *coniuncții* [XIII/10ⁿ] etc. Cercetarea acestor fenomene de adaptare reflectă faptul că Radu Tempea încearcă să adapteze uneori termenii latinești neologici în mod analogic, conform tiparelor de adaptare existente deja în limbă. De asemenea, se resimte influența limbii germane și asupra modului de adaptare a termenilor neologici, în special asupra procedeele fonetice de acomodare. Astfel, variația de accent a unor cuvinte, înlocuirea africatelor *[ʃ]* și *[ʒ]* cu africata *[ʃ]* și ocluziva velară palatală *[ʒ]*, fiind redată prin *Țe*, *Ți*, respectiv *ghe*, *ghi*, pronunțarea grupului *str* ca *ștr* etc.

În ceea ce privește particularitățile de adaptare morfologică ale neologismelor am identificat în *Gramatica românească* a lui Radu Tempea folosirea de substantive împrumutate cu genul și declinarea din latină (*sistéma* [VII/7^r] (cf. fr. *système*, it. *sistema*, engl. *system*, lat., gr. *systema* DN 1978), *tabellă* [VIII/7ⁿ] (< lat. *tabella*, germ. *Tabelle* DN 1978), *terminurile* [VIII/7ⁿ] (< lat. *terminus*, cf. fr. *terme* DN 1978), *perioduri* [159/89^v] (< lat. *periodus*, gr. *periodos*, fr. *période* DN 1978), *parenthésis* [205/112^v] („cf. fr. *parenthèse*, germ. *Parenthese*, lat. *parenthesis* < gr. *para-* alături, *en-* în, *thesis-* punere” DN 1978)), oscilații în privința folosirii desinențelor de plural pentru unele substantive neologice, mai ales la cele neutre etc. Neologismele adaptate sunt folosite de cele mai multe ori împreună cu corespondentele lor calchiate, alcătuind grupuri de termeni cu același înțeles noțional și cu același etimon. Literatura de specialitate numește aceste grupuri dublete sinonimice (și etimologice) sau cupluri sinonimice.

Alături de neologismele adaptate, am alcătuit și un grup de termeni neologici neadaptați, care nu au un rol funcțional în text, ci sunt notați în paranteze, având valoarea unor glose, al căror scop este acela de a evidenția mai mult sursele de neologizare ale termenilor gramaticali neologici. Fiind preluați cu forma latinească nemodificată, alcătuiesc categoria *x e n i s m e l o r*.

Subcapitolele care cuprind cercetarea calcurilor și a neologismelor conțin, de asemenea, și o analiză comparativă a unor exemple de termeni formați prin calchiere și prin împrumut neologic preluați din textul pe care îl edităm, în comparație cu termeni similari aparținând unor lucrări anterioare. Această abordare contrastivă este menită să ilustreze măsura în care Radu Tempea a contribuit la îmbogățirea terminologiei gramaticale românești, fie prin alcătuirea de calcuri, fie prin folosirea de mijloace de adaptare fonetică mai apropiate de limba română literară actuală. Cercetarea procedeelor prin care s-au format termenii gramaticali este completată de indicarea surselor interne de îmbogățire a vocabularului. Dintre acestea, cele mai fructuoase procedee interne de îmbogățire a vocabularului sunt derivarea și schimbarea valorii gramaticale. În textul pe care îl edităm nu am identificat cuvinte formate prin compunere. În rândul tipurilor de derivare, am excerptat un număr mare de derivate progresive, în detrimentul celor regresive, ceea ce a condus la separarea mai multor sufixe lexicale, pe care le-am clasificat preluând o teorie formulată de Ion Coteanu (Coteanu 2007: 17) în funcție de „rezultatul morfologic”, respectiv „semantic” al atașării sufixului la baza de derivare. În ceea ce privește termenii formați prin conversiune, cele mai frecvente transformări determinate de părțile de vorbire implicate sunt substantiv provenit din verb la infinitiv lung (cazul cel mai frecvent de conversiune), substantiv provenit din verb la participiu și adjectiv provenit din verb la participiu.

De asemenea, sunt analizate și cuvintele aparținând lexicului regional și celui arhaic, precum și relațiile de sinonimie care se stabilesc între termeni. Rezultatele obținute contribuie la încadrarea gramaticii lui Tempea, pe de o parte în modul de scriere a lucrărilor științifice din epocă, pe de altă parte, în tradiția creată de reprezentanții Școlii Ardelene.

Cercetarea particularităților lexicale ale *Gramaticii românești* a lui Radu Tempea pune în evidență existența unei diversități de procedee de formare a cuvintelor. Fiind vorba despre un text de gramatică, se impune distincția clară între limbajul propriu-zis și metalimbajul specializat, fiecare plan caracterizându-se nu numai prin funcții, ci și prin o anumită pondere a unor procedee lexicale. Am organizat demersul articolului de față și al tezei în sine în jurul mijloacelor de formare a lexemelor, clasificându-le, mai întâi în procedee interne de formare (în rândul cărora derivarea ocupă un loc important, pe plan secund situându-se conversiunea) și procedee formative externe (împrumuturile din surse diverse, unele dintre ele neologice). Perspectiva diferită de analiză a cuvintelor provenite din alte limbi, impusă de opoziția *s i n c r o n i c / d i a c r o n i c* a condus la analiza, pe de o parte a neologismelor (cu problemele de adaptare specifice), iar pe de altă parte a împrumuturilor de origini diverse. *Gramatica românească* a lui Radu Tempea, asemenea textelor similare redactate în perioada în care și-a desfășurat activitatea Școala Ardeleană, se caracterizează printr-o profundă aplecare asupra împrumuturilor latino-romanice, cuvintele care aparțin acestui fond servind ca bază atât pentru fenomenul de neologizare, cât și pentru formarea de termeni prin calchiere lexicală. Pe lângă lexemele de origine romanică, textul cuprinde și un bogat inventar de cuvinte pătrunse pe filieră slavă, rusă, bulgară și ucraineană, cu o vechime mai mare în limbă. De asemenea, sunt înregistrate și cuvinte de proveniență maghiară și germană, consecință a acțiunii directe a celor două limbi asupra variantei literare transilvănene.

În ceea ce privește implicația neologismelor, acestea aparțin cu precădere metalimbajului gramatical, fiind reprezentate de metatermeni specifici. Studiul acestora ridică probleme interesante nu atât sub aspectul etimologiei lor (întrucât cele mai multe au o proveniență latină), cât al modului în care ele au fost adaptate. Din acest punct de vedere, am separat cuvintele neologice în funcție de gradul de adaptare, identificând o serie de fenomene de asimilare fonetică și morfologică. Considerăm că miza acestei abordări constă în evidențierea contribuției lui Tempea la adaptarea termenilor neologici gramaticali. Autorul nu este un creator de terminologie, însă meritul său este acela de a fi împrumutat termeni care existau deja în limba latină (și care fuseseră folosiți înainte în *Elementele* lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai) și de a fi încercat să îi adapteze. În ciuda criticilor făcute asupra modului de traducere și de adaptare a termenilor³, analiza dezvăluie încercările lui

³ Sunt ilustrative, în acest sens, observațiile lui Ion Lungu, cuprinse în studiul *Școala Ardeleană, mișcare ideologică națională iluministă*, Editura Minerva, București, 1978, p. 195, referitoare la încercarea lui Radu Tempea de a adapta la limba română neologismele latinești: „Este adevărat că Radu Tempea traduce din latinește, dar nu prea inspirat, ceea ce micșorează, desigur, influența pozitivă a lucrării în rândurile cititorilor. În orice caz, față de gramatica lui Eustatievici, Radu Tempea, în afară de terminologie, deficiară și la el din punctul de vedere al spiritului limbii, reușește să definească mai exact particularitățile structurii gramaticale a limbii române, tocmai având în față modelul corifeilor Școlii Ardelene”.

Tempea de a da acestor cuvinte o formă cât mai aproape de cea românească. În acest sens, principiul analogiei cu formele existente în limbă funcționează în modul de adaptare a termenilor. Mai mult decât atât, trebuie luat în calcul un aspect subliniat de G. Istrate, și anume faptul că termenii neologici erau folosiți de către Tempea pentru prima dată în limba română scrisă (Istrate 1960: 9).

În textul editat, o mare pondere îl are și un procedeu care se situează prin specificul său la limita dintre mijloacele interne și cele externe, și anume calcul lingvistic. El se constituie ca o variantă la termenii împrumutați, prezența așa-numitor dublete terminologice (și etimologice), formate din calc și un corespondent neologic ușurând înțelegerea, chiar dacă alcătuiesc o nomenclatură gramaticală hibridă. Autorul este conștient de faptul că o trecere directă de la terminologia gramaticală veche bazată pe calcuri la nomenclatura provenită din gramaticile latinești se putea face mai ușor printr-o prezență simultană a celor două procedee, calcurile fiind folosite de multe ori pentru a glosa termenii neologici. Este adevărat că o parte a termenilor împrumutați sunt folosiți destul de puțin (mai ales cei neadaptați care alcătuiesc categoria xenismelor), locul lor fiind luat de calcuri. Însă, termenii calchiați, datorită vechimii lor în limbă prezentau avantajul ușurării înțelegerii, spre deosebire de împrumuturile latinești neadaptate. În plus, ei creau impresia folosirii de material lingvistic autohton. De asemenea, folosirea concomitentă a calcurilor și a neologismelor presupune desprinderea de obiceiul de desemnare a realizărilor gramaticale exclusiv prin intermediul calcului, ca mijloc de bază de formare a termenilor științifici. În același timp, prezența celor două procedee formative consemnează, în opinia Gabrielei Pană Dindelegan, manifestarea a două fenomene contradictorii, „de schimbare și de blocare a mobilității prin forța tradiției” (Pană Dindelegan 1997: 5).

Ținând cont de aceste aspecte, considerăm că *Gramatica românească* a lui Radu Tempea este un text care face trecerea de la vechile scrieri normative, în care terminologia este alcătuită exclusiv din calcuri lexicale (așa cum este lucrarea lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanul din 1757) la cele în care metalimbajul specializat va cuprinde cu precădere împrumuturi neologice (cum va fi gramatica lui Ion Heliade Rădulescu din 1828). Trebuie menționate, în acest sens, cele două etape din procesul de adaptare a neologismelor determinate de către N. A. Ursu și Despina Ursu (Ursu 2004: 351). Ceea ce este important de subliniat este faptul că autorul se ferește de exagerări etimologizante, privilegiind de multe ori modul de pronunțare a cuvintelor. Observația îndreptățește opinia cercetătorilor care au sesizat latinismul moderat al terminologiei în textul editat. Deși nu este originală în privința folosirii unor calcuri noi sau a unor procedee fonetice și morfologice de adaptare care să se situeze mai aproape de aspectul actual al termenilor gramaticali, deși uneori este aplicat abuziv principiul analogiei, lucrarea lui Tempea are meritul de a fi intuit sursa de împrumut pentru nomenclatura gramaticală, de a fi pus în circulație termeni adaptați prin analogie cu paradigme de asimilare existente în limbă și, în ultimă instanță, de a fi contribuit la dezvoltarea terminologiei gramaticale românești.

În concluzie, dincolo de faptul că *Gramatica românească* a lui Radu Tempea (1797), asemenea oricărui alt text redactat în vechea ortografie chirilică, prezintă serioase, dar interesante probleme la toate nivelurile, ea pune în evidență particularitățile variantei literare a limbii de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Mai mult decât atât, editarea acestui text devine necesară, în contextul în care nu a beneficiat până acum de o ediție critică, însoțită de un studiu filologic și lingvistic.

Bibliografie

- Coteanu 1981: Ion, Coteanu, *Structura și evoluția limbii române (de la origini până la 1860)*, București, Editura Academiei R. S. R.
- Coteanu 2007: Ion, Coteanu, *Formarea cuvintelor în limba română. Derivarea. Compunerea. Conversiunea*, editat de Narcisa Forăscu și Angela Bidu-Vrănceanu, Editura Universității din București.
- Gheție, Mareș, 1974: Ion, Gheție, Al., Mareș, *Introducere în filologia românească (probleme, metode, interpretări)*, București, Editura Enciclopedică Română.
- Hristea 1977: Theodor, Hristea, *Calc, traducere și împrumut lexical*, în „România literară”, anul X, nr. 33, p. 8.
- Istrate 1960: G., Istrate, *Gramatica lui Radu Tempea*, în *Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (serie nouă)*, Secțiunea III, tomul VI.
- Lungu 1978: Ion, Lungu, *Școala Ardeleană. Mișcare ideologică națională iluministă*, București, Editura Minerva.
- Pană-Dindelegan 1997: Gabriela, Pană-Dindelegan, *Terminologia lingvistică actuală, între tradiție și inovație*, în „Limbă și literatură”, vol. II, anul XLII, p. 5-12.
- Poeții Văcărești 1982: Ianache, Alecu, Nicolae, *Opere*, ediție critică, studiu introductiv, note, glosară, bibliografie și indice de Cornel Cîrstoiu, București, Editura Minerva.
- Tempea 1797: Radu, Tempea, *Gramatica românească*, Sibiu.
- Ursu 2004: N. A., Ursu, Despina, Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760-1860)*, vol. I *Studiu lingvistic și de istorie culturală*, Iași, Editura Cronica.
- Văcărescu 1787: Ienăchiță, Văcărescu, *Observații sau băgări de seamă asupra regulilor și orânduielelor gramaticii românești*.
- Virtosu 1968: Emil, Virtosu, *Paleografia româno-chirilică*, București, Editura Științifică.

Mulțumiri

Articolul prezintă rezultatele cercetării susținută financiar din fonduri social europene gestionate de Autoritatea de Management pentru Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane [grant POSDRU/107/1.5/S/78342].